Les Cantigues de Montserrat d'Alfons el Savi[1]

Joaquim Ventura
Barcelona

Per a qui no ho conegui, Montserrat és un massís situat en el centre de Catalunya, a 35 km de Barcelona. El seu cim, Sant Jeroni, arriba als 1.236 metres. Té un perímetre de 26 km, amb una longitud N-S de 10 km i una amplada de 5 km. Té un origen sedimentari i la seva emergència està vinculada a dos cataclismes geològics en l'antic massís tirreno-balear. Des de sempre, Montserrat ha sorprès als homes, especialment per les seves formes peculiars i la seva majestuositat en la plana central catalana. En el subsòl, hi ha un gran nombre de coves, avencs i cavitats, llaurades per una munió de corrents d'aigua; les més conegudes són les Coves del Salitre, a Collbató.[2] Aquesta riquesa subterrània i les peculiars formes rocoses han motivat que sigui la principal escola d'espeleologia i escalada a Catalunya.[3]

La primera referència documentada de Montserrat la trobem el 888, quan el comte de Barcelona, Guifrè, va oferir una capella situada a la muntanya (tot just conquerida als sarraïns) al monestir de Ripoll. Entre 1025 i 1035 Oliva, abat de Ripoll i bisbe de Vic, va promoure la construcció d'un cenobi sotmès a la regla de sant Benet. Des de 1082 apareixen documents signats pels 'Priors de Montserrat'.

L'origen de Montserrat està unit, indissolublement, a la Mare de Déu i a un miracle, conegut com llegenda de fra Joan Garin.[4]

---

[1] Vull expressar el meu agraïment al Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cáceres i a la Fundação Calouste Gulbenkian per la documentació bibliogràfica que se cita.

[2] Anselm M. Albareda, *Historia de Montserrat* [1931], Monestir, Montserrat, 1945.

[3] *Gran Enciclopèdia Catalana*, X , DIGEC, Barcelona, 1977, p. 276.

[4] Bé amb la *inventio* o amb la tradició coneguda com "llegenda àurea", segons la qual sant Lluc llaurà la imatge que sant Pere dugué a Barcelona, d'on fou treta i amagada amb la conquesta sarraïna: El 25 d'abril de 880 la Verge es va donar a conèixer a uns pastors amb

Des del principi, el culte a la Mare de Déu i les seves lloances hi foren presents i, a aquestes, seguien les donacions. Entre aquestes i els primers miracles, el monestir va expandir-se durant els segles XII i XIII. La primera prova 'fefaent' d'aquests miracles ja la trobem en el segle XII i ben aviat foren recollits per escrit, testimoni de la qual cosa són uns fulls d'un còdex del segle XII sortit del *scriptorium* montserratí. Un document de Jaume I (1218) esmenta el "venerable Monestir de la gloriosa Mare de Déu Sancta Maria de Montserrat que Déu exora i il.lustra amb miracles continus". Documents semblants els feren el bisbe de Vic (1216) i l'arquebisbe de Tarragona (1272). Una devoció ja tinguda present pel Papa Climent III (1187-1191), segons testimonia Gregori XV, i que es va veure plasmada en forma de butlla papal de Bonifaci VIII, signada a Anani. La fama de Montserrat fou escampada, ja des del segle XII, pels catalans que feien romiatge a Jerusalem, Roma i Compostel·la. Una devoció que motivà que les portes del temple romanguessin obertes dia i nit, sent la vetlla nocturna un costum ben antic i que el rei Pere el Gran servà, segons la *Crònica* de Desclot, abans de vèncer les tropes franceses del rei Felip.[5] Una devoció que ha fet que Montserrat esdevingui un dels referents identitaris catalans, no només religiosos (la Mare de Déu de Montserrat fou proclamada patrona de les diòcesis catalanes pel Papa Lleó XIII) sinó civils (recordem la crisi causada per les declaracions de l'abat Escarré a *Le Monde* el 1965 o la "tancada" d'intel·lectuals catalans en protesta contra les condemnes a mort dictades en el judici de Burgos de 1970).

Diversa es la documentació que, des dels primers anys de Montserrat, ha recollit miracles: el manuscrit *Ripoll 193* (ACA), que conté deu miracles, i que és còpia del segle XII d'un còdex

unes llums: Dom Cassià Just in "Montserrat", *María en los Pueblos de España*, Encuentros Ediciones, Madrid, 1988. Per la seva banda, la llegenda d'aquest eremità explica el seu pecat carnal, per inducció del diable, amb la filla del comte barceloní, a la qual donà mort i sepultà, i de la manera com fou castigat: a caminar de quatre potes sense tallar-se barba ni cabells, i de com fou perdonat: *La Leyenda de Fray Juan Garin,* estudi de Ramon Miquel i Planas, Orbis, Barcelona, 1940.

[5] *Enciclopedia de la Religión Católica*, V, Dalmau y Jover, Barcelona, 1953, p. 586; Albareda, pp. 5-24.

montserratí anterior; trobem al·lusions a Montserrat en la lírica provençal i en les *Chançons des Pelérins de Saint Jacques* de Doux; les sis cantigues del rei Alfons el Savi; i, sobretot, el *Llibre Vermell*, recopilatori musical de miracles marians en llatí i català (segle XIV). Ja en època moderna cal destacar el *Libro de la Historia y Milagros hechos a invocación de Nuestra Señora de Montserrat* de l'abat Pedro de Burgos (1550).[6]

L'aparició del miracle en l'Edat Mitjana només podem entendre-la en la mesura en que la ciència –és a dir l'explicació racional del món– no es fixava en l'entorn immediat:

> Deixant de banda el fet de la intervenció del món sobrenatural en la vida terrenal [...], no hi ha dubte que en l'Edat Mitjana es donà al miracle i al fet meravellós més extensió que no pas ara. El món es veia voltat de prodigis, i aquesta visió ingènua afaisonà el sentiment religiós.[7]

A propòsit de l'edició dels miracles recollits en el manuscrit de l'Arxiu Capitular de Lleida, procedent de Roda d'Isàvena, Pere Bohigas (conservador de l'arxiu de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya) afirma que

> La nostra exploració ha permès, però, rastrejar una o dues possibles fonts del present recull, que són ensems font del *Liber Mariae*, del franciscà Gil de Zamora –una de les possibles fonts de les Cantigues–.[8]

> dobles versions del mateix miracle que es troben en algunes compilacions, com la de Gil de Zamora, les *Cantigues de Santa Maria* i el manuscrit de la catedral de Barcelona.[9]

Una altra possible font seria el *De Miraculis B.M.V. Suessionensis* de Farsitus, tant per a les *Cantigas* d'Alfons el Savi i els *Miracles* de Gautier de Coinci.[10]

---

[6] Albareda, pp. 123 e ss.

[7] *Miracles de la Verge Maria*, text, pròleg i notes de Pere Bohigas, Biblioteca Catalana d'Obres Antigues, Barcelona, 1956, p. 8.

[8] *Miracles de la Verge Maria*, p. 14.

[9] *Miracles de la Verge Maria*, p. 15.

[10] Teresa Marullo, "Osservazioni sulle *Cantigas* di Afonso X e sui *Miracles* de Gautier de Coinci, *Archivum Romanicum* 18 (1934), p. 500; cito per Ana Blaser Gaspar, "Santa Maria de Terena nas *Cantigas* de Afonso X", en *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera*, I, Universidad de Cáceres, Cáceres, 1996.

Montserrat a les cantigues alfonsines

Si haguessim de fer una classificació no temàtica (per temes ja l'ha feta Jesús Montoya)[11] sinó per ubicacions de les cantigues de miracles, podríem considerar tres grans grups: miracles genèrics, miracles obrats en persones concretes i miracles fets per una determinada advocació mariana. Si aquesta classificació, de forma no detallada, la portem als tres grans autors de cantigues marianes, resulta evident que Gautier de Coinci dedica molts més versos a determinats miracles que no pas Gonzalo de Berceo o Alfons el Savi (cf. per al miracle de Sant Ildefons 1.350, 198 i 58, i per al miracle de Teòfil, 2.090, 657 i 44, respectivament).[12] Si comparem els dos cançoners hispànics en els *Milagros* de Berceo a penes hi ha referències geogràfiques (el seu àmbit d'expansió seria limitat a la pròpia regió), cap d'elles explícita a una advocació de la Mare de Déu. En canvi, a les *Cantigas* alfonsines sí que hi ha nombroses marques geogràfiques, algunes de les quals les podem agrupar en "minicicles". Considerem com a tals els que esmenten un lloc prou nombre de vegades (que establim en quatre). A diferència dels *Milagros de Nuestra Señora* de Gonzalo de Berceo, la meitat dels quals només situen el lloc del miracle (i de forma molt genèrica), les *Cantigas de Santa Maria* especifiquen molt detalladament el lloc o la intercessió de la Mare de Déu corresponent en bona part dels miracles (uns 150). Els llocs més freqüents són el Puerto de Santa Maria (16), Salas (14), Terena (12), Vilasirga (10), Montserrat (6), Rocamador (5) i Tudia (4). Només Terena, Montserrat i Rocamador són santuaris aliens als regnes de Castella i Lleó. La seva inclusió respondria a la seva projecció més enllà de les terres pròpies. En canvi, la presència dels miracles del Puerto de Santa Maria no respondria a una tradició mariana en la mesura en què la conquesta d'aquesta població seria coetània del monarca autor de les

[11] Jesús Montoya, *Las Colecciones de Milagros de la Virgen en la Edad Media (El Milagro Literario)*, "Colección Filológica", Universidad de Granada, Granada, 1981.

[12] Jesús Montoya, "El milagro de Teófilo en Coinci, Berceo y Alfonso X el Sabio: estudio comparativo", *Berceo*, Instituto de Estudios Riojanos- CSIC, Logroño, 1974.

cantigues. En relació a Catalunya, només hi ha les referències a Montserrat i a dos miracles obrats a Tortosa. Seria inútil considerar les cantigues referides a llocs no castellans des d'una òptica 'nacional', visió que, freqüentment, trobem entre els investigadors portuguesos, encara que, com en el cas de Terena, estiguin situats en terra de frontera.[13] El que resultaria bastant probable és que no totes les cantigues de miracles referits a un santuari concret tinguessin com a font un recopilatori anterior, com el referit *De Miraculis B.M.V. Suessionensis*. Que Alfons X digui que el miracle va esdevenir "en Seixons, ond'un livro é todo cheo de miragres" (cantiga 61) suposa tenir un topònim per via indirecta, per la font, circumstància no aplicable a la majoria dels 'miracles de santuari'. Cal cercar, en conseqüència, altres fonts. Amb tot, Ana Blaser Gaspar[14] diu que "a excelência do lugar de Terena constrói-se textualmente a partir de tópicos que podem ser reconhecidos em muitas outras estruturas de cantigas de Santa Maria invocando santuários".

Amb més raó si ens referim a uns miracles esdevinguts lluny de Castella, com el que estudiem de Montserrat. En aquest sentit, a banda de les notícies donades per romeus catalans (el camí jacobeu des de Barcelona passava per Montserrat), convé considerar com a font primigènia o emparentada el manuscrit conservat a la Biblioteca Nacional de Lisboa, classificat com a codi 77 i titulat *Relação de Milagres de Nossa Senhora da Penha de França, Montserrat e Guadalupe em differentes santuarios de Portugal e Hespanha e dos de Varias Imagens de Cristo*. En l'estudi d'aquest document, Isabel M. Ribeiro Mendes assenyala les privilegiades relacions entre el monestir català i Portugal des de temps medievals.[15] Però aquest recull ens fa sospitar de la seva homogeneïtat (a banda de no servir-nos com a possible font per

[13] Gaspar, 74.

[14] Gaspar, 77.

[15] Isabel M. R. Mendes Drumond Braga, "Milagres da Nossa Senhora de Montserrat num códice da Biblioteca Nacional de Lisboa", *Arquivos de Centro Cultural Calouste Gulbenkian*, XXXIII, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa-París, 1994, p. 670.

una raó estrictamenet cronològica) ja que bona part dels miracles recollits (un total de vuitanta-set) se situen entre 1342 i 1346 (vint-i-cinc) i entre 1512 i 1519 (trenta). Si comparem aquest codi portuguès amb el llibre de l'abat montserratí Pedro de Burgos, trobem notables diferències, i no ja per les fonts (el codi lisboeta procediria de dos reculls distints). Però ni un ni l'altre ens serveixen per a esbrinar una possible font comuna en relació a les *Cantigas* alfonsines. Però la més important de les diferències entre els reculls i les composiciones líriques és el lloc dels miracles: en les *Cantigas* és el propi entorn de Montserrat, circumstància inusual en els reculls de miracles.

Però no s'hauria produït una trasllació directa dels reculls a les *Cantigas* sinó que, miracles genèrics descrits en aquests, estan continguts en algunes recopilacions referides a Montserrat. Així, si comparem els miracles aplegats en el manuscrit procedent de l'antic bisbat de Roda d'Isàbena amb les *Cantigas*, trobem les següents equivalències:[16]

Miracles	Cantigas	
2-15	17	Dona acusada pel diable
7	55-94	Monja pecadora que abandona el convent i és substituïda per la Mare de Déu
10	79	La Verge avisa una donzella frívola de la seva mort
12	132	Un clergue, enamorat de la Mare de Déu, deixa la seva amistançada i viu en castedat
16	202	La Verge agraeix una prosa litúrgica feta en honor seu
17	24-56	Un lliri surt de la boca d'un monjo devot quan el soterren
26	363	La Verge lliura un joglar de la presó
32	62	La Verge torna a una mare el seu fill captiu
33	13	La Verge salva de la mort un lladre pietós

[16] Pere Bohigas, en l'edició dels *Miracles* augmenta aquesta quantitat fins a un total de catorze. Al meu parer, quatre dels miracles no tindrien correspondència en les *Cantigas*.

Amb tot, un dels miracles present en l'obra d'Alfons el Savi encara perviu en el llibre de Pedro de Burgos. Es tracta del numerat com a 10 i es correspon amb la cantiga 48.

> Traslada nuestra Señora una fuente á la jurisdicción de su casa.[17]
>
> Había una fuente en el término de Collbató, muy cerca de este Monasterio en el valle que ahora llaman de santa Maria, y antiguamente *Vallemala*, de la cual se servía la casa y peregrinos que á ella venían, siendo total remedio de todos por la falta de agua que hay en la cumbre de estas montañas. Conoció esta necesidad un caballero que entonces era Sr. [*sic*] de Collbató, y pareciéndole ocasión á propósito para que el convento le diese algun tributo, les impidió y defendió [prohibió] el uso de su fuente, obligándolos á que con mucho trabajo trajaesen agua de muy lejos. Considerando esto los siervos de Dios y el excesivo precio que les pedía, pareciéndoles que la causa era de nuestra Señora, se la pusieron en sus gloriosas manos, suplicándole los remediase en aquella necesidad, á la cual acudió la clementísima Madre de dios, y castigando la malicia de aquel caballero, milagrosamente la fuente que corría en su jurisdicción huyendo de la codicia de su dueño, se pasó junto a ésta santa casa, donde ahora se vé, y se llama la *Fuente del milagro*, siendo muy útil al Monasterio cuyos son hoy el castillo y término de Collbató. Autorizóse este milagro por todos los monjes, y donador de casa, y por muchos peregrinos que entonces se hallaron aquí presentes, visitando á nuestra Señora de Montserrat, a quien sean dadas gracias eternas.

Anant als arguments de les cantigues, podem dir el següent:

48. *Esta é como Santa Maria tolleu a agua da fonte ao cavaleiro, en cuja erdade estava, e a deu aos frades de Monsarrad a que a el queria vender.*[18]

La trama és molt senzilla: un cavaller tenia la propietat de l'única font de Montserrat i cobrava als monjos una taxa per l'aigua; els religiosos resen a la Mare de Déu i aquesta canvia l'emplaçament de la font.

---

[17] Pedro de Burgos [1556], *Libro de los milagros hechos a invocación de Nuestra Señora de Montserrat*, Imp. Roca, Manresa, 1875.

[18] Segueixo la numeració de la ed. de Walter Mettman, Alfonso o Sabio, *Cantigas de Santa Maria*, Ediciós Xerais, Vigo, 1981 (edición facsímil).

D'alguna manera, podríem qualificar aquesta cantiga com antiespeculativa, tot i que la intenció seria la de donar preferència a la comunitat religiosa per damunt de la propietat privada laica. Trobem una marca de toponímia referida a Catalunya (v. 6, "Catalonna"), possiblement introductòria en la mesura que és la primera cantiga montserratina.

52. *[E]sta é como Santa Maria fer viir las cabras montesas a Monssarraz, e se leixavan ordenar aos monges cada dia.*

Uns monjos poden disposar de la llet d'unes cabres munteses; un d'ells embogeix, mata un cabrit del ramat i se'l menja, moment a partir del qual les cabres deixen de freqüentar la capella dels religiosos.

Seria un miracle de càstig contra els religiosos que no haurien sabut respectar la generositat de la Mare de Déu. Que les cabres l'obeïen ho trobem clarament en la tornada "Mui gran dereit'é d'as bestias obedecer / a Santa Maria, de que Deus quis nacer". En el vers 10 trobem la confirmació a l'enunciació anterior, de continuïtat (i de marca d'oralitat): "En Monsarraz, de que vos ja contei".

57. *Este é como Santa Maria fez guareçer os ladrões que foran tolleitos porque roubaran ua dona e ssa companha que yan en romaria a Monsarrat.*

Una romeva viatja acompanyada d'una dama o minyona a Montserrat; abans d'arribar-hi, s'aturen en un clar on hi ha una font i són assaltades per uns lladres comandats per un cavaller, Reimond; la romeva arriba al monestir, es lamenta de l'assalt i implora venjança; els frares van en persecució dels lladres i els troben malalts i cecs i els duen al monestir; els deixen a l'església perque morin o Déu els salvi; per les seves pregàries a la Mare de Déu, els lladres són curats.

Aquesta cantiga té un tema comú, pel que fa al miracle, amb altres cantigues: el penediment d'un criminal i la seva salvació però, tal vegada, amb una diferència: no és una pregària induïda per una situació anterior a la pròpia cantiga sinó que el crim és qui provocarà el doble miracle: la desgràcia i el penediment i salvació dels lladres.

113. *Como Santa Maria de Monsserraz guardou o mõesteiro que non feriss'a penna en ele que caeu da roca.*

Trobem de nou un argument molt senzill: una pedra grossa cau d'una penya i es desviada per la Mare de Déu per tal que no destrueixi l'església.

Tornem a trobar una altra marca de procedència (v. 7 "contar oy").

302. *[C]omo Santa Maria de Monsarrat descobriu un furto que se fez na sa ygreja.*

Durant la nit, un romeu furta a un altre el diner que duia; a l'endemà, el lladre no pot sortir de l'església, paralitzat fins que torna els diners furtats.

Nova marca de font com a garantia (vv. 5-6 "é dest'un mui gran miragre / vos direi que me juraron / homes de bõa vida...").

311. *[C]omo Santa Maria de Monsarrat resusçitou un ome que ya alá en romaria e morreu na carreira.*

Un romeu molt devot anava a Montserrat "dous [sic] vezes ou tres no anno" (v. 15), fa amistat amb un burgès i decideixen d'anar-hi el dia de la Mare de Déu d'agost; en sortir de Barcelona, camí del monestir, troben mal temps (pluja, tempesta), a conseqüència del qual el devot mor; dut a enterrar a Montserrat, l'home ressuscita per intercessió de la Mare de Déu.

Així, veiem que els miracles tenen, d'entrada, una dimensió poc sobrenatural, per simple racionalitat o atzar. Com ja hem assenyalat abans, les sis cantigues situen el miracle en el monestir de Montserrat o en la muntanya. És a dir, no són –com s'esdevé en els reculls que hem esmentat– miracles produïts per una invocació extralocal. Tampoc trobem cap miracle de tipus tradicional, en la línia del de Teòfil, per exemple. Tres de les cantigues afecten més les coses o els animals que les persones (la font, la roca, les cabres). A cap de les sis cantigues hi ha pregària o sol.licitud d'intercessió a la Mare de Déu per situacions o faltes anteriors o externs als que esmenta la pròpia cantiga. Fins i tot, la Verge actua "d'ofici" en tres cantigues (la roca, les cabres, la dona robada). En resum, es tractaria més de cantigues exemplaritzants que estrictament pietoses.